

NAGY ADRIENN

A „NAGY HÁBORÚ” AZ EGYÉNI EMLÉKEZETEK TÜKRÉBEN

„[...] egész nap nyomott, zivatar előtti hangulat, és amikor esni kezdett és bömbölt a vihar, cikáztak a villámok, úgy éreztem, hogy ennek jönnie kellett. [...] mintha az a ciklon végét jelenti valaminek, nemcsak befejezését egy füledt nyárnak –, de a kezdetét valami újnak, valaminek, ami megváltoztat, felforgat mindent. Beálltát egy új korszaknak, melyben nincs helye az ideges semmittevésnek [...]”

(Andrássy Ilona naplójának
1914. július 24-i bejegyzése – részlet)

A történetírás tradicionálisan az első világháborút évtizedekig főként hadtörténeti, politika- és eseménytörténeti kontextusban vizsgálta. Azonban a társadalomtörténeti megközelítések térnyerésének köszönhetően a Nagy Háború kapcsán is egyre nagyobb hangsúlyt kapott a hátország-, az emlékezet-, az emlékezhely és a megélt élmények kutatása is. Ezzel a történelem alanyaként létjogot szerzett az egyes egyén és emlékezet¹ is, aminek következtében központi szerephez jutottak a naplók, memoárok, visszaemlékezések, melyek – egyfajta minőségi többlettudást jelentve² – a világháború eddig kevésbé ismert történeteit mondják el. Ezek a személyes dokumentumok fontosak, mert általuk olyan kérdések merülhetnek fel, melyek másként talán meg sem születnének. Ugyanis minél több egyéni emlékezetet vizsgálunk – a visszaemlékező korára, nemére, származására, társadalmi státuszára, hivatására, a visszaemlékezés típusára, idejére, módjára stb. nézve – annál több olyan élmény és történet kerülhet elő, melyek szintén lényeges – eddig kimaradt, elfeledett – részleteket hozhatnak felszínre.

¹ GYÁNI Gábor: Fin de siècle-történetírás, In: Uő.: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2000, 45. p.

² GYÁNI Gábor: A napló mint társadalomtörténeti forrás. A közhivatalnok identitása, In: Uő.: *Emlékezés...*, 152. p.

A jelen tanulmány témáját tekintve az emlékezetkutatás és a mentalitás-történet keresztmetszetén helyezhető el, hiszen többnyire a világháború centenáriuma kapcsán napvilágot látott férfi, illetve női naplók, memoárok biztosították a primer forrásokat. A kivételt Andrassy Katinka memoárja képezi, melynek beemelését a testvérével való összehasonlítás indokolta. A férfiak háborús emlékezetének reprezentálására Berzeviczy Albert és Kornis Jenő naplója, Neÿ Ákos világháborús levelei, jegyzetei és Bartók László memoárja került kiválasztásra. A női háborús emlékezet³ bemutatására – az egyazon arisztokrata családból származó – Andrassy Ilona és Andrassy Katinka naplója, illetve emlékirata tűnt alkalmasnak. Mindannyiuk életútja külön-külön is igen változatos volt. Amiért azonban mégis lényegesek, hogy ugyanazon nagy sors- és történelemfordító eseményt egyéni emlékezetükben másként élték meg. Eltérő időben és szemszögből tekintettek a világháború borzalmaira, miközben mindannyiuknál megjelent a céltalanság és a fokozódó kiábrándulás érzése is. Ezek a források alkalmasnak bizonyultak az első világháború női-férfi, női-női, férfi-férfi viszonyainak – az azonos és eltérő nézőpontjainak – reprezentálására. Ugyanakkor az egyes társadalmi csoportok képviselőjeként a kiválasztott személyek emlékezete képes visszatükrözni a front-hátország kettősét, az arisztokrata nő, a harcoló katona, a hadifogoly, a polgár és a politikus élményeit és nézőpontjait bemutatni. Élményeik külön-külön emlékezhelyek, melyek a kollektív *lieu de mémoire* felépítésében elengedhetetlenek.

A kollektívumok hiába nem rendelkeznek emlékezettel, tagjaik emlékezetét mégis befolyásolják.⁴ Emiatt – épp a személyes dokumentumok kapcsán – sok példát találhatunk egyfajta tudatos „deindividualizációra”.⁵ Ami

³ Nők nézőpontja mindig érdekes. Hiszen ők kettős függőségben élnek. Egyrészt függenek egy férfiatól uralt társadalomtól, politikától, másrészt az egyes férfiatól, az apától, a fivértől és a férjtől is. HELLER Ágnes: *Az önéletrajzi emlékezet filozófiája*, Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2015, 96. p.

⁴ Hiszen „nem tudunk másképp emlékezni, mint hogy megtaláljuk a kollektív emlékezet keretei között a bennünket érdeklő múltbéli eseményeket. Egy emlék annál gazdagabb, minél nagyobb számú memóriakeret kereszteződésében tűnik fel. [...] A társadalom – a körülmények és az idő változásával – különböző módon képzeli el a múltat: módosítja a konvenciót. Mivel minden tagja e konvencióra támaszkodik, ugyanabba az irányba hajlítja emlékeit, amelyben a kollektív emlékezet fejlődik.” HALBWACHS, Maurice: *Kollektív emlékezet*, In: FELKAI Gábor – NÉMEDI Dénes – SOMLAI Péter (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig. Olvasókönyv a szociológia történetéhez*, Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2000, 413. p.

⁵ Az emlékező úgy dönt, hogy emlékeit nem őrzi meg magánügyként, hanem – napló vagy emlékirat formájában – egyfajta mintaként feltárja a nyilvánosság számára. Ezáltal egy „esetté” redukálódik, miközben, ami vele történt teljesen egyedi marad. Ezáltal úgy „fosztunk meg” egy eseményt az egyediségétől, hogy annak kivételessége már csak az egyén számára lesz az. TODOROV, Tzvetan: *Az emlékezet hasznáról és káráról*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2003, 28–29. p.

együttal utat enged az analógiák, asszociációk, általánosítások, tanulságok felállításának is, mind az egyén, mind pedig a történelem számára.⁶ Az emlékekből – az emlékezés pillanatában – mást használ fel az egyén lelki-pszichikai-szellemi beállítottságtól, kortól, feladattól, körülménytől függően. Ennek kapcsán fontos kiemelni az emlékezés flashback (epizodikus) jellegét, aminek következtében nem beszélhetünk ún. folyamatos emlékezetről.⁷ Az egyén epizodikusan rögzült emlékeit a jelen élménytapsztalatai alapján – szándékos vagy szándéktalan (spontán) emlékezés esetén⁸ – más-más módon fűzi lineárisan elmondható történetté. Az emlékezésben mindezekon kívül – eltérő módon ugyan, de – domináns szerepet tölt be a gondolkodás és a felejtés is. Előbbi egyfajta kontrollt jelent, mellyel az egyén megkérdőjelezheti emlékezeti tudása igazságtartalmát és akár egy új tudást is létrehozhat.⁹ A felejtés kapcsán fontos kiemelni, hogy az egyáltalán nem ellentétes az emlékezéssel. Ugyanis a múlt hiánytalan felidézése eleve lehetetlen. Az egyén – akár tudatosan, akár tudattalanul – az összes befogadott információból bizonyos kritériumok mentén válogat, az események egyes elemeit megőrzi, míg mások – általában traumák elfojtása, tudatos marginalizálás következtében – lassan elhalványulnak emlékezetéből vagy perifériára szorulnak.¹⁰

Az emlékezés kapcsán – legfőképpen egy memoárral összefüggésben – felmerül a kérdés, hogy az mennyire prezentáció vagy reprezentáció. Bizonyos ugyanis, hogy (vissza)emlékezéskor az egyén a jelen énjét a múltba helyezi, ezáltal ismételni – reprezentálni – próbál. Csakhogy eközben nyilvánvalóan érez is valamit – szégyent, diadalt, fájdalmat stb. –, ami miatt mégsem ismétél egészen. Ezáltal elkülönül az emlékező és az emlékezet énje. Hiszen a jelen én már tudja, átélte mindazt, amit a múlt még nem tudott, emiatt most másként gondolkodik, így prezentálja emlékeit.¹¹ Mindez nem jelenti, hogy a jelenkori én a magasabbrendű, igazabb, okosabb, értelmesebb – csupán másabb.¹²

Az első világháború időszakában nagy lendületet vett a hősi halottak közösségi megnevesítése, melynek során a meghalt és azonosított katonák holttestét névvel ellátott sírokba helyezték.¹³ Ezen eljárás általánossá válása-

⁶ Uo., 64–65. p.

⁷ HELLER: *i.m.*, 70–71. p.

⁸ Szándékos emlékezés során az egyén tudatosan emlékezik. Akar valamire emlékezni, tudja, hogy mit keres. Spontán emlékezéskor viszont – stimulációként – egy illat/szín/dallam/táj/mozdulat idézi fel az emlékeket. Példa erre Marcel Proust *Az eltűnt idő nyomában* c. műve, melyben a mézes hársfateába mártott madeleine sütemény idézi fel a gyermekkor éveit, ízeit és hangulatát, vagyis az eltűnt időt. HELLER: *i.m.*, 22. p.

⁹ Uo., 28–29. p.

¹⁰ TODOROV: *i.m.*, 13–14. p.

¹¹ HELLER: *i.m.*, 71–72. p.

¹² Uo., 78. p.

¹³ Az amerikai polgárháború idején már volt erre példa. Bár ekkor ezt az eljárást nehezítette, hogy a katonákat csak a 19. század végén kezdték ellátni – a sebesültek és

val párhuzamosan azok emlékét is sokkal szélesebb körben őrizték meg, akiket nem tudtak azonosítani. Az ő neveiket a harcok helyszínén vagy azok közelében felállított közös emlékművekre vették. Magyarországon – ahogy Európa más országaiban is – ennek szabályozására törvény is született. Az 1917. évi VIII. törvénycikk 2. paragrafusa minden község kötelességévé tette, hogy méltó emléken örökítse meg azok nevét, akik a helység lakói közül életüket áldozták a hazáért.¹⁴ A törvény hatására több száz világháborús emlékművet avattak fel az országban. Így az elesett katonák egyéni számontartásával még nagyobb teret kapott az emlékezet ún. egyéniesített kultusza. Ezt még alátámasztja, hogy ekkor az első világháborús tisztek emlékeit közreadó – napló jellegű – visszaemlékezések, memoárok is egyre nagyobb számban kerültek kiadásra. Az anonimitás efféle feloldása pedig egyre több emlékezeti helyet létesít(ett).¹⁵ De mik is az emlékezeti helyek? Hogyan, milyen folyamat során jönnek létre?

Az *emlékezhelyek* sokféle formát ölthetnek: intézmények, topográfiai pontok, tárgyak, kulturális alkotások, szokások, történelmi művek, műfajok, események, emlékiratok, önéletrajzok vagy magánéleti naplók is átlényegülhetnek efféle helyekké. Az emlékezet helyei a történelem és a személyesen megélt emlékezet találkozásánál keletkeznek akkor, amikor még van mire építeni az akart történelmi emlékezést.¹⁶

Mindehhez az *akart emlékezés*hez a történelem megfelelő eszközöket teremt, melyek készletét Pierre Nora az *emlékezet helyeinek* (*lieu de mémoire*) nevezi.¹⁷ A folyamat kulcsmozzanata az emlékezés akarásában rejlik, mert, ha

---

halottak azonosítására szolgáló – dögcédulával. GYÁNI Gábor: Kollektív emlékezet és nemzeti identitás, In: Uő.: *Emlékezés...*, 87. p.

¹⁴ A miniszteri indoklás értelmében: „a hősöknek áldott emlékezte felé fokozott kegyelettel tekint az egész nemzet, szent emléküket pedig tiszteletben kell tartania nemcsak a mai nemzedéknek, hanem a késő utókornak is, hogy példájukból buzdítást merítsen az önfeláldozásra és a hazaszeretetre. [...] Vagyonos községnek monumentális műemléken, a szegénynek szerény táblán, de mindenestre méltó módon és minden egyszerűsége mellett is nemes művészi kivitelben kell megörökítenie hős fiainak nevét s emlékezetét.” Hiszen „oltár lesz ez az emlék minden időkön át, a hazaszeretet oltára, amelyen a tisztelet és soha el nem múló hála örök fényében fognak ragyogni a hazáért hősi halált halt vitézek áldott nevei.” TÉRFY Gyula: *Magyar Törvénytár. Az 1917. évi törvénycikkek. A VIII. törvénycikk miniszteri indoklása*, Franklin Társulat, Budapest, 1918, 27. p.

¹⁵ GYÁNI: Kollektív emlékezet és nemzeti identitás, 87–89. p.

¹⁶ „Bárcsak emlékezetünkben élhetnének még, nem lenne szükség arra, hogy helyeket szenteljünk neki. Nem lennének helyek, mert nem lenne történelem által hordozott emlékezet. [...] Amióta nyom van, távolság és közvetítés, már nem az igazi emlékezetben vagyunk, hanem a történelemben.” NORA, Pierre: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*, szerk. K. HORVÁTH Zsolt, ford. HAAS Lídia et al., Napvilág Kiadó, Budapest, 2010, 14. p.

¹⁷ Napjainkban a folyamatosság érzése ezen helyekbe költözött. Helyei vannak az emlékezésnek, mivel már nincs valódi közege az emlékezetnek. A *lieu de mémoire* révén

ez hiányzik, akkor az emlékezet helyei csak a *történelem helyeivé* válnak (*lieux d'histoire*).¹⁸ Pierre Nora alapján különbséget kell tenni valódi emlékezet és az átmenetisége miatt történelemmé alakult emlékezet között. Az emlékezet és a történelem ugyanis minden ponton különbözik egymástól, de mégsem riválisai egymásnak. Hiszen a valós történeteket tükröző emlékezetet, számunkra a történelem reprezentálja.¹⁹ Nyilvánvaló, hogy a történelem sohasem azonos azzal, amilyennek a múltat valamikori résztvevői belülről látták. A ma embere mindig többet és mást ismer, hiszen annak fényében értékelhet, hogy később minek mi lett a történelmi jelentősége. Minden nemzedék másképp – a maga nézőpontjából – fogja értelmezni a múltat és annak emlékezetét.²⁰ A világháború kapcsán sincs egyetlen helyes vagy hiteles szöveg, hiszen még a kortársi tudósítások is csak egyéni interpretációk. De mégis miért fontosak ezen személyes dokumentumok? Miféle valóság és annak milyen minősége ismerhető, érthető meg általuk?

A hagyományos történetírás álláspontja szerint a személyes dokumentumok épp személyességük miatt alkalmatlanok a valóság megragadására. Ezen források látszólag az egyediről, a megismételhetetlenről és az esetlegesről szólnak – közben mégsem csak arról. Hiszen egy élettörténeti elbeszélés nemcsak egy ember „önmagában álló világát” mutatja be, hanem sokkal inkább egy közösségnek, egy társadalmi csoportnak, egy történeti szituációnak az egyén életébe épült eseményeit.²¹ Nyilván különbségek jellemzik ezen dokumentumok egyes válfajait. Annyiban mégis azonosak, hogy az egyéni történelem dokumentálásában teljesen megbízható, primer adatokat tartalmazó források. Így indokolatlan őket a valósághoz mérni és megpróbálni korrigálni a bennük foglaltakat.

A napló a legszemélyesebb, legintimebb megnyilatkozási forma, amelyre nem jellemző a tudatos megformáltság, a mondanivaló külső referenciákhoz igazítása. Mindez egy szemtanú tárgyyszerűen színre vitt önfeltárló vallomása.²² A napló egyediségét az adja, hogy írója feljegyzéseit az eseményekkel szinkronban készíti, legtöbbször saját maga számára. Egy naplóíró nem ismeri a cselekmény folytatását, még kevésbé befejezését.²³ Nem vethető ellene, hogy a benne foglaltak kétségesek, hiszen nincs átlá-

---

az emlékezet tartósan megszilárdítja önmagát és a múlt így bekerül a közösségi emlékezetbe. *Uo.*, 14. p.

¹⁸ *Uo.*, 21. p.

¹⁹ GYÁNI: Kollektív emlékezet és nemzeti identitás, 84. p.

²⁰ GYÁNI Gábor: Miről szól a történelem? Posztmodern kihívás a történetírásban, In: *Uó.: Emlékezés...*, 20. p.

²¹ GYÁNI Gábor: Emlékezés és oral history, In: *Uó.: Emlékezés...*, 138. p.

²² GYÁNI: A napló mint társadalomtörténeti forrás, 151. p.

²³ LEJEUNE, Philippe: A napló mint „antifikció”, In: MEKIS D. János – Z. VARGA Zoltán (szerk.): *Írott és olvasott identitás*, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2008, 14. p.

gos élethelyzet és annak megfelelő átlagos élettapasztalat sem. Tévedések, pontatlanságok lehetnek benne, de a tudatos torzítás – fikció – nem jellemző. Ezen források esetén a(z) (el)hallgatás többnyire épp olyan beszédes és értékes információ, mint a szókimondás, a megszólalás módja, a beszámoló jellege vagy stílusa.²⁴

Összességében a naplók az elsődleges emlékezet színterei. Hiszen például a világháborút átélő egyének a naplóikban az akkori énjük, világuk szubjektív – töredezett – tapasztalatait fogalmazták meg. Ezen mozaikokból mára egységes(ebb), letisztult(abb) kép formálódott. Főként, hogy ebbe a folyamatba beemelték – már egyfajta másodlagos, megfontolt emlékezetként – a memoárokat is.

A személyes dokumentumok egy más formáját képviselik a memoárok. A naplókhoz viszonyítva egy némileg ingatagabb szubjektív emlékezetet képviselnek. A memoár jellegű emlékezés már egy közvetett emlékezet, egyfajta konstrukció. Szerzője az emléanyag szempontjából gyakran utólagos szempontokhoz, élményekhez „kénytelen” igazodni.²⁵ A memoárt szerzője nyilvános közlésre szánja. Ebből is adódik, hogy a benne kirajzolódó énkép, igyekszik megfelelni az aktuális társadalmi elvárásoknak. Tartalmi téren így válik másabbá, mintegy gazdagabbá – de semmiképp sem hamissá – a memoár emlékezete.²⁶

A memoárok hitelessége kapcsán, a pszichológia álláspontja szerint az emlékezés az életkor előrehaladtával nem veszít teljesítőképeségéből, csupán módosul, ami által beindul a rögzült emléknymok szerkesztése, szelektálása. Ez az a folyamat, ami egy memoár jellegét adja, amikor is az egyén emlékképeit – már egy összefüggő konstrukcióba rendezve – másfajta perspektívából hívja elő. A kor előrehaladtával a memória nem feltétlen egyenletesen fér hozzá az életút különböző szakaszaihoz. Neuropszichológiai vizsgálatok bizonyították, hogy a „rég” időkből származó emlékekbe az elbeszélő sokkal inkább képes magát szereplőként bele látni, míg az „újabbakba” csak megfigyelőként képes jelen lenni és arról – tárgyyszerűen – tudósítani.²⁷ Összességében egy memoár – szemben a naplóval – nem arra válaszol, hogy ki vagyok én, hanem inkább arra, hogy kivé lettem és hogyan.²⁸

²⁴ GYÁNI: A napló mint társadalomtörténeti forrás, 151. p.; LEJEUNE: *i.m.*, 16. p.

²⁵ GYÁNI Gábor: Történetírás: a nemzeti emlékezet tudománya?, In: Uő.: *Emlékezés...*, 123–124. p.

²⁶ GYÁNI: Emlékezés és oral history, 142–143. p.

²⁷ *Uo.*, 140–141. p.

²⁸ HELLER: *i.m.*, 75. p.

Minták a Nagy Háború egyéni emlékezetére

A világháború eseményeit mindenki a maga nézőpontja szerint próbálta megfogalmazni és értékelni. A visszaemlékezők – csaknem kivétel nélkül – egy nem várt fordulatként ábrázolták a háború kirobbanását, az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását, az ország megcsonkítását. Sokan papírra vetették a boldog békeidők végét és annak az új korszaknak a kezdetét, melyben „minden másként lett [...] és minden rosszabbul”.²⁹

Andrássy Ilona és a „Vörös Grófnő” – egy család, két sors

Andrássy Ilona és húga – a „Vörös Grófnőként” elhíresült – Károlyi Mihályné Andrássy Katinka másik két lánytestvérükkel együtt az egyik legősibb és legbefolyásosabb arisztokrata családban, id. Andrássy Gyula unokáiként nőttek fel. Olyan környezetben éltek, melyet áthatottak a hagyományok, a kor arisztokrata szokásai és nem utolsó sorban a politika. A lányokra – a nagyapjuk képviselte szellemiségen túl – legnagyobb hatással nagybátyjuk, ifj. Andrássy Gyula (Duci bácsi) volt. Mindenki az ő politikai hitvallását követte. Ő volt a „politikai beállítódás irányítúje” minden családtag és a családba beházasodó férfiak számára is. Egészen addig, amíg gróf Károlyi Mihály „át nem térítette Katinkát a maga hitére”.³⁰

Andrássy Ilona világháborús emlékeit napló formájában örököltette meg, mely már megtalálásának módjában is különleges. 1971. június 21-én, a korábban Cziráky József tulajdonában lévő – ekkor elmeógyógyintézetként működő – dénesfai kastélyon végzett tatarozási munkák során, egy lépcső alatti elfalazott rekeszre bukkantak. Ezen „véletlen kalapácsütés nyomán” felfedezett üreg rejtette azt a 4 ládát, amelyek egyikében a penész- és egérrágta papírok rejtőztek. A kéziratos hagyaték eredetiségét azok az 1948-as lapszámok bizonyították, amelyekbe a tárgyak be voltak csomagolva, és amik megerősítették, hogy az államosítástól való félelem volt a mozgatórugója, az anyagi és szellemi javak elrejtésének.³¹

A napló első bejegyzése a háború kitörése előtt néhány nappal, 1914. július 24-én született. E naptól kezdve egy pontig – 1915. június 26-áig – szinte mindennapos volt az írás, mígnem azon a szombati napon valami végérvényesen véget ért. Ilona feljegyzései révén nemcsak a háború, a front és annak borzalmai elevenednek meg, hanem a magyar arisztokrata családok belső élete, az elvárt viselkedési formák, egy asszony – egy fiatal feleség

²⁹ BABITS Mihály: *Keresztül-kasul az életemen*, Pesti Szalon Könyvkiadó, Budapest, 1993, 16. p.

³⁰ KOVÁCS Lajos (szerk.): *Mindennek vége! Andrássy Ilona grófnő első világháborús naplója*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2014, 6–7. p.

³¹ Andrássy Ilona naplójegyzeteit, leveleit Kovács Lajos, a győri Rómer Flóris Múzeum muzeológusa szerkesztette köteté.

– mindennapjai, munkája, érzelmei, gondolkodása, a férjét hazaváró nő vívdásai.

A napló 1914 fülledt nyarán, egyfajta idill leírásával kezdődik, amikor Ilona férjével, mulatsággal töltött napok után érkezik haza Bécsből. Azonban néhány mondattal később már a világégés első jelei olvashatók: „a trónörököszt és feleségét meggyilkolták, a világon kezd forni valami, az újságokat napok óta lázban olvastuk mi lesz? Tovább is gyáva meghunyászkodás, ezek után is, vagy háború?”³² Ezután nem sokkal a katonák már a galíciai frontok felé indulnak. Július 26-án írja: „Magamban búcsúzom Tészertől, a békétől, minden bokortól, minden fától.”³³ [...] Erőre, ember feletti erőre van szükség, nemcsak a férfiaknak, de még inkább nekünk. Most jön a nagy vihar, meg kell állni benne, meg fogunk állni benne!”³⁴

Ilona hosszasan idézi fel a világégés kitörését követően felbolyduló, valaha békés világ eseményeit. Leírja, ahogy férje a kardjával hadonászik kastélyukban, miközben ő a rozsdafoltok helyére már vérfoltokat vizionál. Ezután teszi hozzá: „csak most fogom fel, hogy nem katonásdiról van szó, de életről vagy halálról”.³⁵

Gróf Esterházy Pál – Ilona férje – a háború első napjától katonai szolgálatot teljesített, és csak elvétve érkeztek róla hírek. Legtöbbször csak annyit lehetett tudni, hogy életben van. A napló ezáltal kettejükéről is szól, az itthon maradt feleség nézőpontjából, aki mielőbb, épségben szeretne volna viszontlátni szeretett férjét. Ugyanakkor az aggodalmak közben Ilona sem tétlenkedett. A nők – kiváltképp az Andrássyak – részt vettek a betegápolásban, kastélyaikban kórházakat rendeztek be vagy csatlakoztak a Vöröskezeszhez. Tulajdonképpen az arisztokrata magatartás fontos eleme volt, hogy kifelé mindig mutatni kell valamit. Ez az Andrássyakra különösen jellemző volt. Ők nem árulták el az érzéseiket, tudtak viselkedni, hisz így nevelték őket. Egy igazi Andrássy tudta titkolni a fájalmát, az érzéseit. Bennük volt a dac és a tartás.³⁶

Férje frontszolgálatára idején Ilona ápolóként megpróbált kijutni a frontra, hogy minél közelebb legyen hozzá. 1914 augusztusában önkéntes ápolónak

³² KOVÁCS (szerk.): *i.m.*, 14. p.

³³ Tészér (ma: Pápateszér) Ilona férjének – gr. Esterházy Pálnak – tulajdonában lévő Pápa-Ugod-Devecser uradalom része volt. Ilonának 2 évvel házasságkötésük után – 1911-ben – költöztek a pápai Esterházy-kastélyból a pápateszéri kúriába.

³⁴ KOVÁCS (szerk.): *i.m.*, 15. p.

³⁵ *Uo.*, 14. p.

³⁶ Andrássy Katinka memoárjának egyik története, hogy a négy Andrássy lány egy hűvösebb napon nagyon lengén volt felöltöztetve, és valaki a társaságból megkérdezte a lányoktól, hogy nem fáznak-e. Ilona összeszorított szájjal felelte: „Nem vagyunk mi fázós gyerekek.” KÁROLYI Mihályné: *Együtt a forradalomban*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1978, 24. p.

jelentkezett és kérte, hogy nehéz körülmények közé küldjék, ahol sok a feladat. „Nem félek a munkától” – írta.³⁷

Írásai mögött már ekkor érezhető, hogy a háború egyre több ponton avatkozott be a megszokott mindennapok, baráti találkozások, összejövetelek világába. Ilona feljegyzéseiben mindvégig nyomon követi a külpolitikai eseményeket, a fronton harcolók helyzetét is. Sokat ír arról, hogyan éltek meg ezt a változást, hogyan fogadták grófnőként a kórház egyszerű ápolói. Bepillantást enged a hadikórházak, a Vöröskereszt mindennapjaiba. Ilona világháborús szerepvállalása során hamar felismerte, hogy ez a háború egészen más, mint amilyennek elképzelték. Ez idegbeteggé tesz mindenkit, akinek köze van hozzá. Ápolóként maga is sok sebesülttel, halottal és számos emberi tragédiával szembesült.³⁸ Ilona 1915 elején elindult férje után a frontra, hogy mellette szolgáljon ápolónőként. Ekkor illegális szolgálata miatt hazaküldték. Ezt követően viszont elérte, egy olyan rendelet kiadását, melynek értelmében az ápolónők is részt vehettek a háborúban és a szanitécek mellett frontszolgálatot teljesíthettek.³⁹ Ez a politikai szerepvállalás nem volt tipikus a nők körében, de Ilona ebben is különleges volt.

Végül Pál gróft 1915. június 26-án – 32 éves korában – az oroszokkal vívott ütközetben, a galíciai Dziewietniki község templomának közelében géppuskatalálat érte. Azonnal meghalt. Áldozata nem volt szükségszerű, mert a hitbizomány uraként megúszhatta volna a háborút hátországi szolgálattal, mivel törvényesen be sem kellett volna vonulnia.⁴⁰ Eközben Ilona férje halálának napján – mit sem tudva még Pál tragikus sorsáról – megkapta ápolónői behívóját a frontra: „Eldőlt a kocka, indul osztagom az olasz frontra. Most én is katona vagyok, zsoldos katona, szót kell fogadnom.”⁴¹ Férje halálhírét tartalmazó táviratot csak később kapta kézhez, melytől kezdve már nem a feleség, hanem a fronton szolgálatot teljesítő – ezáltal célponttá váló – ápolónő kerül(ne) középpontba.

A napló viszont itt véget ér. Ilona nem látta értelmét folytatnia az írást, hiszen: „megjött a sürgöny [...] Nincs tovább!”⁴² A háború mindent felégetett, így „mindennek vége”. Fájdalmát viszont meg kellett osztania valakivel. Ezt követően a jóbarát – az érte titkon epekedő – Cziráky József⁴³ lett a címzettje

³⁷ KOVÁCS (szerk.): *i.m.*, 30. p.

³⁸ Többek között egy négygyerekes családapa megsebesíti magát, de nem eléggé hitelesen ahhoz, hogy felmentsék és hazaküldjék. Inkább vele statuálnak példát és kivégzik. *Uo.*, 205–206. p.

³⁹ Az első világháborúban alkalmaztak először tömegesen nőket a férfiak ápolására. 1917 kora tavaszán a női segéderők számát kb. 50 ezerre becsülik.

⁴⁰ KOVÁCS (szerk.): *i.m.*, 8., illetve 165–166. p.

⁴¹ *Uo.*, 165. p.

⁴² *Uo.*

⁴³ 1917-től Sopron város és vármegye, majd 1920-tól Vas vármegye főispánja. Cziráky dénesfai birtokán szállt le visszatérési kísérletekor IV. Károly repülőgéppel.

a későbbiekben írt leveleknek. Ilonának fontos volt barátságuk, és a háború végével a megözvegyült asszony feleségül is ment Cziráky Józsefhez.⁴⁴

Károlyi Mihályné Andrassy Katinka emlékirata – nővére naplójával egyetemben – ugyancsak egy tanulságos kordokumentum, melyen keresztül az arisztokrata emlékirat sajátosságai fedezhetőek fel. Visszaemlékezése először egy kötetben – 1966-ban Londonban, angol nyelven – jelent meg. Ebből készült a kétkötetes magyar fordítás: *Együtt a forradalomban* (1968) és *Együtt a száműzetésben* (1969) címmel. Az első kötet gyermekkorától 1919-ig tekinti át az eseményeket. Itt kaptak helyet a világháborús gondolatok. A második kötetben már az emigráció időszakát dolgozta fel.

Katinka memoárja kezdetén tömören összegezte ars poeticáját: „A legfőbb kötelessége annak, aki önmagáról ír, az őszinteség. Ez nem jelenti azt, hogy a nyilvánosság elé tárunk minden jelentéktelen eseményt, de annál inkább azt, ami valóban fontos: azt a munkát, azt a szeretetet, fájdalmat, örömet és azt az egyetértést, amelyben férjem oldalán részem volt.”⁴⁵ Emlékiratából kiolvasható, hogy már gyerekkorától kezdve igyekezett magát a szüleivel harcban álló kislánynaként feltüntetni, aki mindig más életre vágyott. Ugyanakkor a szarajevói eseményekig ő is zavartalanul élvezte az arisztokraták gondtalan életmódját, ahogy írja: „az első világháborút megelőző biztonságos, derült években az én társadalmi osztályomhoz tartozó leánynak igazán semmi más gondja nem volt, mint jó házasságot kötni, s a maga otthonában folytatni ugyanazt az életet, amelyet szülei házában megszokott”.⁴⁶

1914 nyarán viszont minden megváltozott. „Mindaddig olyasvalami volt számomra a háború, amiről csak könyvekben lehet olvasni, de velem személy szerint nem fordulhat elő. Most [...] egyszerűen nem tudtam felfogni” – írta.⁴⁷ Katinka – testvérétől eltérően – titkárnői minőségben dolgozott a Vöröskeresztnél. Ő nem ment a frontra és nem is vett részt a sebesültek ellátásában. Egyelőre élte tovább az arisztokrata nők mindennapjait.

A világháború borzalmai közepette – 1914 novemberében – hozzáment a nála jóval idősebb Károlyi Mihály grófhhoz. Ezzel az országos politika kelletős közepén találta magát. Igaz a politika fiatal korában is a mindennapok részét képezte. „Én abban a hitben nőtem fel, hogy Magyarország számára az egyetlen helyes politika a nagyatyámé, amely az 1867. évi kiegyezésen, a Habsburg-házhoz és a német szövetséghez való hűségén alapul [...] a törté-

⁴⁴ A háború utáni történetüket – levelek, korabeli feljegyzések alapján – szintén Kovács Lajos dolgozta fel. Az általa szerkesztett – 2015-ben megjelent – *Drága szerelmem* című „levélregény”, 1917-ben kötött házasságuktól 50 éven keresztül – Ilona haláláig – követi nyomon életüket.

⁴⁵ KÁROLYI Mihályné: *i.m.*, 10. p.

⁴⁶ *Uo.*, 113. p.

⁴⁷ *Uo.*, 153. p.

nelmi osztályok kezében kell maradni a hatalomnak” – írta.⁴⁸ De Károlyival kötött házassága megváltoztatta ezen családi tradícióból fakadó álláspontját. „Fokozatosan bekövetkezett az elkerülhetetlen: Mihály győzött, és én kezdem másképp látni a világot.”⁴⁹ Felnézett férjére, mintegy bálványozva őt, és magáévá tette politikai nézeteit is. „Mihály jóvoltából most egész más arculatát fedeztem fel a politikának, felfedeztem az emberi oldalát, ráébredtem, hogy a politika feladata boldoggá tenni az embereket, hogy érdekesebb legyen élniük.”⁵⁰ Ettől fogva megvetette az úri Magyarországot és gyűlölettel tekintett saját társadalmi csoportjára, az arisztokráciára is.

Katinka fekete bárány lett a családban. 1918 után szinte minden szálát megszakítottak vele és Károlyi Mihály köztársasági elnökkel. Ezután együtt vállalták az emigrációt. Az Andrássyak gyűlölték Károlyit. Ilona naplójában megfogalmazta, hogy Mihály „nem ismeri a honszerelmet, mert neki az idegen érzés”.⁵¹ Ő is csak a második világháború után vette fel testvérével a kapcsolatot. Katinka számára a világháború valaminek a végét, de valaminek a kezdetét is jelentette, számára sorsforduló volt minden tekintetben. Ekkor szakadt ki a családból, hogy aztán egy másik családban, más nézettekkel új életet kezdjen. Katinkának a világháború fontos epizód, de leglényegesebb történések számára 1918 után kezdődtek, amikor Károlyi mellett az ország első számú asszonya lett.

Berzeviczy Albert – a politikus nézőpontja

Berzeviczy Albert 1853-ban született, a Sáros vármegyei Berzevicén. Az egyik legősibb magyar nemesi családból származott, édesanyja a Szinyei Merse család leszármazottja volt.⁵² Életpályája csúcsán – Tisza István első kormányában – vallás- és közoktatásügyi miniszter volt. Ezután 30 évig az MTA elnöki pozícióját töltötte be. A világháború kirobbanásakor 61 éves Berzeviczy – életkorából is következően – nem teljesített frontszolgálatot. Országgyűlési képviselőként, a képviselőház különböző bizottságaiban dolgozott.⁵³ Naplójában – 1912 októbere és 1920 márciusa között – lehetősége adódott arra, megörökítse a politikai beszélgetéseket, személyes benyomásait az akkori politikusokról, diplomatakról, az ország vezetőiről és a világháború két uralkodójáról – I. Ferenc Józseféről és IV. Károlyról is.

Berzeviczy barátjáról, Tisza István miniszterelnökről értekezett a legtöbbit. De mellette a vezető politikusokra is kitért, akiket a bankettek, vacsorák

⁴⁸ *Uo.*, 182. p.

⁴⁹ *Uo.*, 183. p.

⁵⁰ *Uo.*

⁵¹ KOVÁCS (szerk.): *i.m.*, 236. p.

⁵² GALI Máté (szerk.): *Búcsú a Monarchiától. Berzeviczy Albert naplója (1914–1920)*, Helikon Kiadó, Budapest, 2015, 7. p.

⁵³ *Uo.*, 24. p.

során ismert meg. Szólt Apponyi Albertről, továbbá Duci bácsiról is, akit Tisza legfőbb politikai ellenfelének vélt. Véleménye szerint: „Nemcsak gyűlölök, hanem – egész indokolatlanul – kicsinylik is egymást, majdnem megvetéssel beszélnek egymásról. Andrassy nem ismeri el Tiszát nagy kaliberű embernek, az pedig, [...] utálattal szól azokról a cselezvényekről [...], melyekről Andrassy és hívei neki a külügyminiszterséget megszerezni akarnák.”⁵⁴ Emellett az írásaiban ugyancsak megjelenő Károlyi Mihályt is – akiből véleménye szerint „Tisza csinált embert”⁵⁵ – sok politikai lépésével kapcsolatban kritizálta. 1918. november 20-i feljegyzésében a Károlyi-kormány tetteit, beismerő memorandumait tette felelőssé azért, hogy „nem mint tárgyaló fél, hanem mint beismerésben lévő vádlott, aki csak azért jelenik meg, hogy az ítéletet meghallgassa” vehet majd részt az ország a békekonferencián, ha egyáltalán – időben – kap arra meghívást.⁵⁶

Berzeviczy politikai gondolataiban liberálisnak vallotta magát. Ragaszkodott a jogegyenlőséghez, elutasította az antiszemitizmust és a szabadelvűséget hirdette. A nemzetiségi kérdésben viszont a magyar *fensőbbiséget* képviselte és a fennálló rend híve volt. A nemzetiségek megbízhatóságában – Tiszával ellentétben – a háború végéig kételkedett, pedig maga is egy nemzetiségek által lakott vidéken nőtt fel. 1914 novemberében már megfogalmazta, hogy: „a nemzetiségek viselkedése a háborúban – köztudomás szerint – nem volt mindenütt, és minden esetben kifogástalan”.⁵⁷ Naplójában 1915-ben felismerte, hogy a háború kimenetelét nem a katonák száma és egyéni bátorság fogja eldönteni, hanem – talán elsőként a történelemben – a hadseregek mögött álló anyagi erő: „[...] ez alkalommal lesz a hadviselés először [...] ipari kérdéssé, a fegyver- és lőszer-gyártó ipar kérdésévé. [...] egy vár elpusztítása vagy elfoglalása a háború kimenetele szempontjából sokkal lényegtelenebb, mint aminő volna egy nagy fegyvergyártó-telep megsemmisítése vagy meghódítása” – írta.⁵⁸

A háború kitörésével kapcsolatban – bár mindvégig háborúellenes volt – 1914 nyarán még bizakodó volt. A későbbiekben pedig csak egyre pesszimistább lett. 1915 márciusában látta, hogy a békét mielőbb meg kell kötni, mert az ország léte forog kockán. „Mi hódítani úgyse akarunk, bennünket akartak megsemmisíteni [...]. Értjük be ezzel az eredménnyel, nagyokat már úgyse remélhetünk. [...] az ország pedig belepusztul ebbe a háborúba” – írta.⁵⁹ Az év vége felé is megfogalmazta: „a háború további erőltetése [...] előbb fog kimeríteni bennünket, mint ellenfeleink egynémelyeiket, és olyan terheket

⁵⁴ Uo., 166–167. p.

⁵⁵ Uo., 209. p.

⁵⁶ Uo., 228–230. p.

⁵⁷ Uo., 75. p.

⁵⁸ Uo., 112. p.

⁵⁹ Uo., 93–94. p.

fog a jövő nemzedékre zúdítani, melyek fejlődésünket teljesen meg fogják bénítani”.⁶⁰

Berzeviczy sokszor kételkedett Németország szövetségében. Véleménye szerint: „Németország kíméletlenül kihasznál bennünket imperialisztikus tervei érdekében, hogy aztán [...] velünk is éreztesse hatalmát.”⁶¹ Ráadásul szerinte a keleti fronton a háború terheit a Monarchiával fizettetik meg. 1915-ben nagy csalódás érte, azzal, hogy az olaszok az antant oldalán beléptek a háborúba. Mindennek komoly hangot is adott: „mintha egy hozzám legközelebb álló lényt veszítettem volna el [...]. Mintha ki volnék ezentúl tiltva egy hajlékból, amelybe mindennap üdülni, örülni, megnyugodni jártam.”⁶² Ezzel ellentétben Románia 1916-os belépése nem lepte meg. Véleménye szerint: „ha úgyis csak ezt várhattuk Romániától, akkor hiba volt rajta nem ütni, mikor jobb erőben voltunk”.⁶³

Berzeviczy naplójában kevésbé fejtette ki a hátország mindennapjait. Bár írt a sebesültekkel visszatérő vonatokról, a megtelt pályaudvarokról, a számára megdöbbentő „bécsi kenyérjegyről” is. Mígnem 1918 őszén át kellett élnie az ország összeomlását, Tisza István meggyilkolását is. Mindezt úgy, hogy a háború egyetemes veszélyeit ő már 1915-ben érzékelte. Ekkor fogalmazta meg, hogy: „bármekkora tisztító és megváltó hatása lesz talán ennek a háborúnak politikai tekintetben, az nem fogja ellensúlyozni azt a rombolást és pusztítást, amelyet példátlan brutalitásával az emberiség erkölcsi javaiban véghezvisz. Ma már nincs nemzetközi jog, tisztesség, becsület, emberiség, [...] nincsenek a civilizációban versengő nemzetek, a népek egymást kölcsönösen fölfaló különböző fajú farkas falkákká változtak.”⁶⁴

Nej Ákos – mérnökből lett tüzértiszt

Nej Ákos a nemesi származású, katolikus vallású pilisi Nej család leszármazottjaként született 1881-ben. Mindkét nagyapja ismert író, költő, pedagógus, az MTA levelező tagja volt. Édesapja elismert építész, a nagy állami építkezések ellenőrzője és többek között miniszteri tanácsosként a Parlament munkálatainak vezetője is volt.⁶⁵ Nej 1903-ban általános mérnökként végzett, majd egy évre bevonult önkéntesnek. Ezután 2 évig segédmérnök lett az Államépítészeti Hivatalnál, majd átment a MÁV-hoz és egész életére vasutas lett. Előbb forgalomirányító, majd tartalék hivatalnok, pénztáros, állomásfőnök-helyettes

⁶⁰ Uo., 121. p.

⁶¹ Uo., 132. p.

⁶² Uo., 104. p.

⁶³ Uo., 164. p.

⁶⁴ Uo., 118–119. p.

⁶⁵ BUZINKAY Géza (szerk.): *Egy magyar úr a XX. században. Nej Ákos tartalékos tüzér főhadnagy első világháborús emlékezései és családi levelezése 1914–1918*, Corvina Kiadó, Budapest, 2014, 12–13. p.

és pályaeépítő mérnök lett. Pályáján elért a MÁV, majd a DSA fejlesztési igazgatói posztjáig. Több jelentős korszerűsítés is fűződik a nevéhez.⁶⁶

A Nagy Háború idején, a galíciai fronton teljesített szolgálatot, mint tartalékos tüzértiszt. Naplóját, feljegyzéseit bevonulásától kezdve vezette egészen addig, mígnem berendelték a Kereskedelemügyi Minisztériumba, ahonnan képviselőként a bécsi Kriegsministeriumba delegálták. Tulajdonképpen Neý a viláégés előtt egy nemesi származású, jól szituált hivatalnok volt, némi örökséggel. Emellé egy vagyonos, tekintélyes feleséget is választott. 1912-ben Besztercebányán feleségül vette Jeszenszky Leát, amivel biztos anyagi hátteret is teremtett és biztosította családjá megélhetését, amíg ő a fronton szolgált.⁶⁷

Neý Ákos világháborús élményeit megörökítő – unokája által szerkesztett – kötet anyaga – a források sokszínűsége miatt – több részre tagolható. Tartalmaz leírást a hadieseményekről, hosszabb-rövidebb jellemzéseket, portrékat a bajtársakról; emellett a lengyelországi szálláshelyek bemutatását, saját harctéri levelezőlapokra készített rajzokkal⁶⁸ és – a családi, közéleti, katonai viszonyokat szemléltető – fényképekkel tarkítva. Továbbá találhatóak benne eszmeftuttatások, reflexiók a hadieseményekről, néhány vers, vicc, katonasírok feliratai, valamint anekdoták is. Mindezek mellett a kötetben található egy ún. „Kriegs-Notes 1914–15” feliratú jegyzetfüzet is, melyben Neý Ákos nyilvántartotta ütegének tisztí és legénységi névsorát, a hozzátartozók elérhetőségével együtt. 1915 januárja és márciusa között ebben muníciójegyzéket, tárgyi és felszerelés-jegyzéket is vezetett.⁶⁹ Ezek együttesen képezik a kötet első felét és egyúttal a világháború katonai oldalát.

A második rész az első világháborús családi levelek gyűjteménye. Az 1914 ősze és 1918 vége között kelt levelek a háborús hátország problémáit, létviszonyait, a benne élők mindennapjait, a katonáskodó családtagok sorsát ábrázolják. A 114 levél többségét Neý Ákosnak címezte a felesége. A levelek másik része a többi családtagtól származik, valamint találhatóak közöttük Neý Ákos által Leának, apósának, testvérének és sógorának címettek is. A levelezés többnyire a budai, a besztercebányai és a Vágújhely környéki hét-köznapokat szemlélteti.⁷⁰

Neý Ákos tartalékos hadnagyként 1914-ben, 33 évesen vonult be a hadsereg tüzérségéhez. Kezdetben Budapesten maradt a pótütegnél, majd Bécsbe vezényelték. Ezzel kapcsolatban leírta, miképpen zajlott katonai holmijának összeszedése a behívás után. A Bécs felé induláskor pedig megfogalmazta: „az egész háború alatt egyszer sem volt olyan szorongó halálsejtésem, mint

⁶⁶ *Uo.*, 17. p.

⁶⁷ *Uo.*, 15. p.

⁶⁸ Ezen rajzokból 1915-ben – a hadicenzúra miatt némi késéssel és a helyszínek megnevezése nélkül – sokat közölt egy művészeti hetilap. *Uo.*, 19. p.

⁶⁹ *Uo.*, 113. p.

⁷⁰ *Uo.*, 32–34. p.

az összekötő vasúti hídon haladva át a vonattal, amint onnét még egyszer megpillantottam a Mátyástemplom tornyát. Visszakerülök-e?”⁷¹

1914. július 24-én – indulása előtt – megfogalmazta végrendeletét is: a „háborús bonyodalmak előtt állva, s számolva minden elkövetkezővel ezekben a sorokban mondom el, amit esetleg bekövetkező közeli halálom szükségessé tesz”.⁷² Rendelkezett többek között felesége és leánya sorsáról, tartozásainak rendezéséről és örökségéről. Ezután tisztársaival együtt – Bécsújhely közelébe – Sollenauba vonultak át, ahonnan a gyakorlatozást követően novemberben elindultak a keleti frontra. A gyakorlat alatt sokat tanult, de megfogalmazta, hogy: „általában odakinn sok minden lett másképp s nekem nagy szerencsém volt, hogy az első 3 hónapban nem voltam a harctéren, mikor még azt hitték, hogy mindent úgy lehet csinálni ott is, mint a rákosi gyakorlótéren”.⁷³

1914 decembere és 1915 augusztusa között szolgált a keleti fronton tartalékos hadnagyként. Közel 9 hónap alatt sokat írt a tisztek baráti csoportjairól, a katonai hadmozdulatokról, a bajtársakról és parancsnokokról, a katonai élet szabályairól, értékeiről, egy-egy sikeres támadás lelkiállapotáról és a csata utáni harctér látványának szörnyűségeiről.

1915 márciusában főhadnaggyá léptették elő, majd bronz Katonai Érdeméremmel tüntették ki. Neő Ákos fontosnak tartotta kiemelni, hogy katonai szolgálatát a k.u.k. Türkei-Feldhaubitzdivision I. Batterie 1.-ben (az I. tábori tarackosztály – későbbi megjelöléssel: I. Batterie 1.-ben, 132. tarack tüzérezred – 1. ütegénél) teljesítette, melynek „török” ragadványnevére egy történet erejéig is kitért.⁷⁴ Ezt a maga által fogalmazott indulóban is megörökítette: „a nevében török a jelzés. Német ember a kapitány. De tisztje s sok derék legénye színmagyar egyikig mind a’hány [...]”.⁷⁵

Neő Ákos a fronton töltött karácsony, majd húsvét ünnepét is részletesen leírja. Emellett szálláshelyeit, harctéri útját is bemutatja Olkusztól Kociánig, majd Pruszkától a lemergi ütközetig és végül Pisariig. Utóbbi kiemelten érintette, mert ekkor látott újra vasutat: „Ha valaki nekem egy év előtt azt merte volna mondani, hogy több mint fél esztendőn át nem fogom látni a családomat, nem látok vasutat és nem látok – fürdőkádat!”⁷⁶

⁷¹ *Uo.*, 45. p.

⁷² *Uo.*, 36. p.

⁷³ *Uo.*, 46. p.

⁷⁴ A cseh Škoda gyár által, Törökország számára készített ágyúkat, Románia nem engedte át az országon, így ezeket az OMM hadvezetése megvásárolta és ezzel szerelte fel ezen tüzérségi osztályt. *Uo.*, 18., illetve 45. p.

⁷⁵ Saját ütegében ő terjesztette el a verselés szokását, ezen üteginduló megírásával. Később tisztársa és káplárja is verssel köszöntötte fel, főhadnagy társa pedig megírta az induló paródiáját. *Uo.*, 50. p.

⁷⁶ *Uo.*, 91. p.

A háborús viszonyok azonban már nem tartottak sokáig, rövidesen végleg hazatért. Bevallása szerint ekkor tudta meg igazán, hogy mi a háború. A fronthoz, mint ideális légkörhöz képest a háterszágban sok szomorú, kicsinyes dolgot tapasztalt. Ugyanakkor zavarta mindaz, amit az újságokban a háborúról látott. Zavarta az antiszemitizmus, mely kint a fronton számára ismeretlen volt. Emlékeinek sorát 1916 januárjában zárta: „Befejeztem immár háborúskodásom történetét. Bár még tart a mérkőzés, remélem, hogy második kötetet nem fog kelleni megírnom. De ha mégis, még egyszer el kellene mennem, újból úgy indulnék, mint az első alkalommal, azzal az érzéssel, melyet egész táborozásom alatt megőriztem: megnyugvással és törhetetlen bizalommal hazám boldogabb jövője [...] iránt!”⁷⁷

1915-ben a Vasúti és Hajózási Főfelügyelőség kérvényezte felmentését a frontszolgálat alól. Augusztusban már megkapta a mentességet és hamarosan a vasúti-hajózási biztosi kinevezését is. Ezután nem volt a hadszíntéren, de továbbra is a hadsereghez, a háborúhoz kapcsolódó feladatokat látott el. A Vasúti és Hajózási Főfelügyelőség egyik képviselője volt a bécsi Hadügyminisztérium Központi Szállításvezetőségénél. Ennek keretében az aradi, majd a brassói tábori szállásvezetőséghez vezényelték, mint szaktanácsadót. Az első világháborút követően a vasúti közélet vezető szereplője lett.⁷⁸

Bartók László – egy tanárból lett közkatona

Bartók László 1894-ben Besztercén született, erdélyi származású pedagógus család gyermekeként. Egyszerű közemberként – történelem-földrajz szakos tanárként, későbbi igazgatóként – került be a világegésbe.⁷⁹ A háború alatt az olasz fronton harcolt. Visszaemlékezésében – konkrét harci események helyett – főként arra helyezte a hangsúlyt, hogy miként látta tanítóból lett közkatonaként a háború folyamán megismert városokat, tájakat, embereket. Ezáltal egyfajta útirajzot is írt, benne a háború mindennapjaival, Dél-Tirol és Erdély tájleírásaival, az évek során bejárt városokkal.⁸⁰

Bartók László, a Corvina Kiadó gondozásában megjelent *Egy hadfi naplója* című visszaemlékezésében ad számot világháborús emlékeiről. Ez esetben viszont nem egy hagyományos naplóról van szó, ahogy azt esetleg a cím sugallja. Bartók László jelölte meg munkája műfajaként a naplót. Azonban az első sorokban nyilvánvalóvá válik, hogy valójában egy visszaemlékezésről van szó. Hiszen Bartók nem az eseményekkel egyidőben írta meg első világháborús élményeit, hanem – 1962-ben – bő négy évtizeddel az események után. Bár az általa leírt katonai csapatszámok, helyszínek, útvonalak, pon-

⁷⁷ Uo., 107. p.

⁷⁸ A trianoni békeszerződés tárgyalásán is részt vett, mint vasúti és hajózási szakértő. Az antant-bizottság bosszúból le akarta tartóztatni. Uo., 20. p.

⁷⁹ BARTÓK László: *Egy hadfi naplója*, Corvina Kiadó, Budapest, 2015, 7. p.

⁸⁰ Uo., 9. p.

tos dátumok láttán korabeli feljegyzései, levelei is segíthették emlékiratának elkészítését. Különös, hogy az eseményeket E/1-ben és jelen időben vetette papírra, így azt a hatást keltve, mintha azok épp az írás pillanatában történtek volna. Ezzel mintegy naplószerűvé – de semmiképpen sem naplóvá – formálta visszaemlékezését.⁸¹

Bartók László az erdélyi kiképzést követően 1915-ben került az olasz frontra. Ott volt a castelletói táborban, majd annak átengedése után a Brenta folyó partján, a Sugana-völgyben. Harcolt az isonzói ütközetben, aztán a megmerevedő állóháborúban. Három évvel később egy súlyos sérülés miatt vezényelték vissza a hátszágba. A front átszakadásakor – 1918-ban – már nem tartózkodott olasz földön.⁸² A konkrét hadtörténeti események, hadmozdulatok helyett a háborús hétköznapokat, a front mindennapjait, a hadgyakorlatokat, a katonatársait, a szabadidő eltöltését helyezte előtérbe. Elbeszélésében érződik, hogy történelem-földrajztanár volt. Végig saját élményeit mondja el, de közben történelemtanárként elemzi is azokat, belehelyezve őket egy szélesebb összefüggésbe. Földrajztanárként pedig nem véletlen, hogy annyi tájleírást alkalmaz. Emellett sokat értekezik a nemzetiségek együttéléséről is, miközben beszámol egy románul káromkodó őrmesterről,⁸³ magyarokat megvető bánáti sváb katonaoorvosról,⁸⁴ valamint arról, hogy a Habsburgok miként és milyen eredményekkel „játszottak össze” a nemzetiségekkel.⁸⁵

Bartók szemléletesen fogalmazza meg a front és a hátszág kettéválását is: „valahogy elszakadtunk egymástól, mi a fronton lévők és az itthoniak, nemigen értettük meg egymást [...], és elég könnyen beletörődtünk abba, hogy vissza kell mennünk a sok szenvedést és apró örömeket megosztó bajtársak közé, ahol nincs láncolás és dőzsölés, hanem életveszélyes kemény férfimunka folyt”.⁸⁶ Ezt tapasztalja, amikor a frontvonal szenvedéseiből rövid időre visszakerül a „háborítatlan, békés” hétköznapok hátszágába. Számára furcsa volt és bántó, hogy idehaza nem érezték át azt a harcot és küzdelmet, amit a fronton lévő katonák az itthoni emberekért is vívtak. Kiemelte, hogy mennyi „lógós”, vagyis a háború elől – különböző orvosi papírokkal – menekülő katona fekszik egészségesen a kórházakban. Nem beszélve arról, hogy mennyien üzleteltek és használták ki a hiányt a hátszágban úgy, hogy olyan árukat vettek és adtak, melyeket soha nem is láttak. Ők voltak azok, akik mások kárán kívántak jól élni. „Ugyanakkor – a katonák – a frontokon állati körülmények között örökös életveszélyben küzdenek, azért, hogy a hátszágot megvédjék a háború szörnyűségeitől. [...] megértésre és szeretetre

⁸¹ *Uo.*, 11–13. p.

⁸² *Uo.*, 88–89. p.

⁸³ *Uo.*, 18–19. p.

⁸⁴ *Uo.*, 48. p.

⁸⁵ *Uo.*, 64. p.

⁸⁶ *Uo.*, 65. p.

várva, családi és társadalmi kapcsolatainknak örülve érkeznek haza. Ellen-szenvet vált ki belőlük az itthoni felfogás és élet, nem csoda, hogy sietnek vissza a harctérre [...].”⁸⁷

Bartók László kétszer is megsérült az olasz fronton, de sérülései nem bizonyultak végzetesnek. 1917-ben tartalékos hadnaggyá léptették elő, és lábadozása idejére visszatért Magyarországra. Ezután Kolozsvárott teljesített hátországi szolgálatot és megkapta első tanítói kinevezését is. A hadi helyzet, majd az azt követő politikai változások miatt azonban nem tudta megkezdeni munkáját.⁸⁸ Ő is tudta, hogy hamarosan minden megváltozik: „A frontokról érkező kedvezőtlen hírek óta láttuk, hogy a háború nem tarthat már sokáig, és befejeztével véget ér egy korszak, melyben rettenetes sok mulasztást követtünk el, és most jött el annak az ideje, hogy fizetnünk kell mindezért. Azon töprengtünk, hogy mi lesz az országgal, mi lesz mindnyájunkkal? Az események gyorsan meghozták a feleletet.”⁸⁹

Bartók László összességében világháborús emlékeit az évtizedek alatt sokszor átgondolhatta, hogy aztán egy elbeszéléssé formálja. Munkájának mégis kiemelt előnye, hogy a hadi események mellett – a kevéssé ismert – olasz fronton harcoló katonák mindennapi életét mutatja be, a háború emberi oldalát ábrázolja.

Kornis Jenő – egy bankárból lett hadifogoly

Kornis Jenő – a k.u.k. hadsereg közkatonája, későbbi őrvezetője – első kézből, közvetlen tapasztalatai alapján számolt be a világháború borzalmairól, a mindennapokról. Hadifogsága idején – 1914–1918 között – vezette naplóját, feljegyzéseket készített és levelek százait írta itthon maradt menyasszonyának. Ezen dokumentumoknak aztán különös sorsot szánt az élet, melyre a kötet címválasztásakor – *A barna táska* – igyekeztek utalni. Kornis Jenő 1918 tavaszán jutott haza az oroszországi hadifogságból. Háborús emlékeit megörökítő iratokat, fényképeket, képeslapokat stb. egy barna színű női kézitáskába tette, mely rövidesen eltűnt a „szekrények mélyén”. Feljegyzései hosszú évtizedekig olvasatlanul rejtőztek a család budapesti otthonában, melyek csak az elmúlt években – 100 évvel a háború és 70 évvel Kornis Jenő halála (1944) után – kerültek elő.⁹⁰

A világháború kitörésekor Kornis a budapesti Hazai Bank Rt. 31 éves tisztviselője volt. Katonai behívóját 1914 augusztusában kapta meg. Esztergomból indult társaival az akkor galíciai Przemyslbe, ahol egy munkás-pótzászlóaljban teljesített szolgálatot. Przemysl – melyet egy 45 km kerületű ket-

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ Uo., 8. p.

⁸⁹ Uo., 106. p.

⁹⁰ KORNIS Anna – TAKÁCS Ferenc (szerk.): *A barna táska. Egy hadifogoly naplója és levelezése 1914–1918*, Noran Libro, Budapest, 2015, 9–11. p.

tős erődgyűrű vett körül – lényegében egyetlen hatalmas erődített város volt, mely 1914-ben még nem volt kész. Így miközben folyt az ostrom – a nagy orosz télben – építették is. Erről így számol be: „lassan marsolunk a borzalmas úton [...] megérkezvén a helyre, gyorsan igyekszünk a fagyos földbe beásni magunkat. Halkan dolgozunk, mint a rossz lelkiismeret, félőn, mint az űzött vad, mert a zaj halált is hozhat.”⁹¹

Az erődítmény elkészültével – a közlegényből őrzetetővé lett – Kornis harcoló alakulattá minősített csapatával benne találta magát a világháború keleti frontjának legjelentősebb hadi eseményében, Przemysl ostromában, mely 130 ezer osztrák–magyar és közel 300 ezer orosz katona csatáját jelentette. Kornis ezzel kapcsolatban megörökítette a frontvonal káoszt, az átláthatatlanságot és az állandó információhiányt. Ahogy írja: „általában az a benyomásom, mintha egy fantasztikus regénynek valamelyik mellékalakja volnék, hol láthatatlan ellenségek törnek egymásra és küzdenek egymással”.⁹² Az orosz haderő visszaverésével és Przemysl felmentésével végződő első ostromot túlélte. A következő 133 napos második ostrom már számára is végzetes volt. Kornis leírta, hogy a körülzárt osztrák–magyar véderő már egeret evett, sőt levágták a lovakat is. Ahogy írja: „megettük a lovakat, mert nem volt takarmány, most pedig megesszük a takarmányt, mert nincs ló”.⁹³ Sokan éhen haltak vagy megfagytak. A kiegészítetlen, lőszeréből kifogyott és tönkrement felszerelésű védők 1915. március 23-án letették a fegyvert az oroszok előtt. Naplóbejegyzései az ostrom után már a fogságról szólnak.

Kornist kb. 110 ezer társával együtt hadifogságba szállították. Egy évet a közép-ázsiai Szamarkand lágerébe töltött, majd 1916 áprilisában Oroszország európai részébe, a moszkvai körzetbe került, ahol két évig főként mezőgazdasági munkákat végzett.⁹⁴ A változást az 1917-es forradalom jelentette, amikor is a rendszer, amely fogva tartotta lényegében felbomlott. Így 1918 tavaszán néhány társával együtt elindulhatott haza, mivel már nem őrizték őket. 1918 májusát követően kérvényezte katonai szolgálat alóli felmentését, így nem lett tartalékos tiszt.⁹⁵

1918 júniusában végre feleségül vehette menyasszonyát, Löbl Gizellát, akit még 1914 májusában – egy hónappal a világháború kitérőse előtt – jegyzett el. Kornis hozzá intézte minden levelét, érte tartott ki a háború 4 éve alatt, melyről számos levelében beszámolt.⁹⁶ Kornis naplójában és leveleiben ugyanazon történet elevenedik meg, de mégsem. Érdekes, hogy a napló első lapja meg van címezve: feladó, címzett, postacím. Ezáltal a naplót fel lehet

⁹¹ Uo., 34. p.

⁹² Uo., 24. p.

⁹³ Uo., 37. p.

⁹⁴ Uo., 68. p.

⁹⁵ Uo., 83. p.

⁹⁶ Uo., 182–183. p.

fogni egy hosszú levélként, melyet Kornis a menyasszonyának címzett.⁹⁷ A leveleket viszont – részletességük okán – fel lehet fogni naplószerű tudósításoknak is.

A naplóhoz képest a levelek mindig személyesebbek. Tulajdonképpen ezek egy, a menyasszonyának írt végtelenített levél részei. Melyekre gyakorta – többségében Gizellától, ritkán édesanyjától – válaszlévél is érkezett. Ezek is fontos információkkal szolgálnak főképp a hátországi helyzetről, az itthon maradottak, szerettei életéről. Kornis levelei idővel változtak. Kezdetben több oldalas beszámolók, majd rövidebb tábori levelezőlapok érkeztek. Egyre ritkultak, hiszen – ahogy ezt több levelében írta – nem változott semmi, nem volt miről beszámolni. Ugyanakkor érdekes, hogy leveleinek, táviratainak jó része pénzkérésről szól. Esetleg arról, hogy még mindig nem jött semmi vagy arról, hogy végre megkapta a hónapokkal korábban kért összeget. A levelek néha ingerülten, sokszor kétségbeesetten, értetlenkedve kéri a pénzt. A táviratok mindig különböző útvonalakon érkeztek. Volt, hogy egyenesen haza vagy a bankba címezve, míg máskor kerülőúton, a Dán Vöröskereszten keresztül.⁹⁸ Egyik ilyen levelét a pesti sajtóban is közölték.⁹⁹ Érdekesek azon írásai is, melyekben – felidézve egykori civil életét – a fogság idején a különböző banki tranzakciókról elmélkedik.

Mindazt, amit át kellett élni a viláégés alatt, naplója utolsó feljegyzésében szemléletesen fogalmazta meg: „Erős lélekkel, kitarzással, daccal küzdöttem mind ez idáig kérlelhetetlen sorsom ellen. [...] Sokszor sújtott már porig a végzet, letepert, megalázott, s mint vágómarha a földön fetrengve csak a kegyelemdőfést vártam, de rád gondolva [...] új erőt éreztem, s leráztam magamról mindazt, mi ellenem tört, s megsemmisüléssel fenyegetett.”¹⁰⁰

Kornis hazatérése után visszatért polgári foglalkozásához, mígnem békés életének az újabb viláégés tragikus módon vetett véget. Lévén Kornis Jenő – 1902 előtt még Kohn Jenő – zsidó családból származott.¹⁰¹ Tragikus, hogy huszonekét évvel később – 1940-ben – első világháborús hősként – látva a rá

⁹⁷ *Uo.*, 84. p.

⁹⁸ *Uo.*, 184. p.

⁹⁹ *A Pesti Hírlap*, 1915. szeptember 15-i számában apróhirdetés jelent meg *Az orosz foglyok üzenete* címmel, melynek feladója Kornis Jenő volt. Ebben az üzenetben közölte, hogy – név szerint felsorolt – barátaival fogságban vannak, de „valamennyien egészségesek és mindegyikük 50 rubelt kér”.

¹⁰⁰ KORNIS-TAKÁCS (szerk.): *i.m.*, 81–82. p.

¹⁰¹ Kornis Jenőt a harmincas évek végétől sújtották közvetlenül az újabb zsidótörvények. 1940-ben – 57 évesen, 35 évnyi szolgálat után – idő előtt nyugdíjazták. Ezt követően alkalmi munkákkal egészítette ki nyugdíját. Fővárosi zsidóként a deportálások alól egyelőre mentesült. De biztonságban csak a főváros közigazgatási határán belül volt. Ám munkái a város határán kívülre szolgálták. 1944. június 24-án (30 évre az első világháború kitörésének napjától) a Rákoskeresztúrra tartó villamosra szállt, ekkor látták őt utoljára. *Uo.*, 15–17. és 187–188. p.

váró tragédiát – egy mindenétől megfosztott emberként írta saját versében: „Elvettek tőlem mindent, mit lehetett. Hitet, hazát, becsületet, életet a veszett ebek.”¹⁰²

Összegzés

A tanulmányban kiválasztott naplók, illetve memoárok szemléletesen tükrözik a világháború kevésbé ismert oldalát, egyéni sorsokra gyakorolt hatását, azokat az érzéseket, amelyeket a harcokat megjárt katonák, az itthon maradtak, a férfiak és a nők éltek át ezekben az időkben. Ezen a világháborús emlékeken kívül természetesen számos példát találunk még a világháború eseményeinek értékelésére, hiszen kereskedőből lett tüzérek, fodrászmesterből lett szakaszvezetők, hadifoglyok, ezredorvosok, tanárok, zenészek, feleségek tucatjai is megfogalmazták személyes benyomásaikat. Ezek jelentősége a mából visszatekintve felértékelődött. Manapság már bárki írásba foglalhatja és kiadhatja – saját vagy családtagjai – emlékeit, mintegy megőrizve azt az utókor számára. Így ma már az emlékezet megsokszorozódásáról, decentralizálódásáról és demokratizálódásáról beszélhetünk. Erről a jelenségről, noha annak dimenziói még más jellegűek voltak, már a 20. század elején azt írta Károlyi Mihályné Andrássy Katinka, hogy „minden emberben van valami, a maga nemében teljesen egyedülálló, személyes, ami csak vele történhet meg, mással nem. Ha feltárjuk a valóban egyéni vonásokat, túllépünk a megszokotton. Mindenkinek, még a legjelentéktelenebb embernek az élete is feljegyzésre érdemes [...]. Mi pedig szeretünk tudni mások bizalmas ügyeiről [...], melyek mindannyiunk közös problémái [...]. Nagy vigasz felfedezni sikerük vagy kudarcuk okait, felismerni saját problémáinkat a mások életében s felfedezni benne az örök emberit.”¹⁰³ Pedig a múlt század elején az egyéni emlékezet írásos rögzítése és megőrzése még csak kevesek kiváltsága volt.

¹⁰² *Uo.*, 189. p.

¹⁰³ KÁROLYI Mihályné: *i. m.*, 9. p.